

РЕЛИГИЯ И ХРИСТИЯНСТВО НА СТРАНИЦИТЕ НА СП. „ФИЛОСОФСКИ ПРЕГЛЕД“

Пенка Ватова

Публикациите по теми, свързани с религията, в списанието на Димитър Михалчев имат отношение преди всичко към християнството, но не се ограничават само с него, а се простират и върху по-общи въпроси, като произход на религията, отношението ѝ към науката, морала, социалните идеи, а също и към други мирогледни системи – богомилство, будизъм, толстоизъм, дъновизъм. Прави впечатление, че дебатът по религиозни въпроси в списанието, независимо от конкретните теми на публикациите, е с презумпцията да се постави в центъра му ролята на религията (религиозното съзнание, религиозното чувство, религиозната нравственост) във и за обществото. Внушенията са в полза на подобряването на взаимоотношенията между хората, отношението към социално онеправданите, израстването на личността. И този стремеж към нов обществен климат, белязан с повече разбирателство, социална съпричастност и съчувствие, с повече единение е разбираем във време, когато раните, нанесени в едната световна война, са още неизлекувани, а от другата вече се предусещат. В тази социална и психоемоционална атмосфера търсенето на здрави устои и упование в религията и църковната институция е напълно естествено.

Ще започна този аналитичен преглед с наблюденията и разсъжденията по темата на един от сътрудниците на списанието – композитора Андрей Стоянов, защото те се отнасят до цялостната нагласа в обществото (на „културните люде“) към религията в междувоенните десетилетия.

През 1938 г., последната година от краткия европейски мир след Първата световна война и година преди началото на Втората, проф. Андрей Стоянов публикува статията „Съвременната религия“ (10, 3)¹. Картината, която нахвърля още в началото, е тъжна и обезкуражителна за бъдещето на човешката душевност, за духовния човек на съвременността, обзет от модерен рационализъм, гледащ на църквата като на анахронизъм, като я свързва много

¹ Тук и нататък в скобите след заглавието двете числа, разделени от запетая, обозначават съответно годишнината и книжката, в която се съдържа публикацията.

повече с „легенди, суеверия и отживелици“, отколкото с място за духовно упование и израстване. От друга страна, сочи авторът, причините за това са и в самите съвременни християнски църкви, които „не живеят в хармония с нуждите и проблемите, които вълнуват човека на нашето сложно и противоречиво време“.

Четенето на този текст днес оставя противоречиви впечатления. От една страна, авторът визира християнските църкви и тяхното място в съвременния обществен живот и ролята им в живота и светогледа на съвременния човек. От друга, фокусът в нея динамично се мести от християнските църкви към една видимо имагинерна „нова църква“, връщаща религията към същината на вярата, после обратно – към религиозните практики и взаимоотношенията между църквата и хората. Фокусът на статията обаче не е отношението между човека и църквата, не е и външният израз на религиозност – на фокус е същината на вярата, изместена по посока на „църковната практика“ за сметка на религиозното чувство, което дори при истински вярващите хора е някак спотаено, прикрито, сякаш е знак за некултурност и старомодност. Вярата без дела (по думите на св. ап. Павел) е тревога на автора на статията. Затова и той се стреми да разграничи религиозните практики от религиозното чувство, като се опира на Божиите заповеди за връзката (любовта) между човека и Бога и човека и ближния му. В непоследователното им следване, в непризнаването им за същина на християнството Стоянов вижда причините за роенето на християнските църкви и секти през вековете и в съвременността, за липсата на църковно единство. А в своята съвременност той констатира все по-голямо отдалечаване на християнските църкви от „ясните и съвсем достъпни истини на Христовото учение“. И несъответствието между учението на Исус Христос и дейността на църквите авторът сочи като главна причина за отчуждението на съвременния човек от религията. Към тях добавя различни „тъмни“ страници от църковната история – непристойно поведение на представители на висшия клир, Инквизицията, кладите, споровете с науката... Като най-голям грях на църквите в съвременния свят изтъква „равнодушие към злото в международния и обществения живот“.

Авторът категорично и ясно отправя укорите си към църквите за тяхната ненамеса в критичните зони и моменти на обществено-политическия живот – войни, революции, класови борби и размирици, икономическа и нравствена

криза. Поради отчуждаването на религиозните институции от хората, поради множението на вероизповеданията и смесването на религиозното отношение към света с различните догми, обреди и молитви, практикувани в тях, хората се отчуждават от религията като религиозно чувство – сочи А. Стоянов.

Едно е средоточието на вярата – и то е любов към Бога и към ближния. През тази призма авторът коментира различните пътища на любовта към Бога, която в практиката на едни църкви разчита на обредността и води човека към Бога през мистичното, метафизичното и тайнственото. Стоянов пояснява, че обикновено този модел въздейства положително на по-малокултурни хора, които лесно се поддават на формата на религиозните практики, и оставя скептично настроени към мистичното, метафизичното и отвъдземното по-културните и образованите.

Как вярата води човека към ближния, е повод за други констатации. Втората Христова заповед във внушенията на статията е изоставена да отиде от второ на десето място и доказателствата са много – от поведението на духовенството до съвременни обществени явления на човеконенавист, незачитане на живота на другия или унищожителното равнодушие, следствие от преследване на личния интерес: „Моята задача днес е да изтъкна, че повечето християнски църкви са се отклонили толкова много от учението на Христа, че същественото на това учение – *живото социално чувство*, „любовта към ближния“ – е пренебрегнато и оставено на втори, трети, десети план“.

Доминирацият патос на статията е обвързан тъкмо със съвременни обществени явления, които авторът подлага на психосоциален анализ, като черпи аргументи и от наблюденията си върху ролята на църквата, религията и изобщо духовността в живота на съвременния човек. Ето защо укорите му към пренебрегването на основни функции на църковната институция спрямо обществения морал и поведение са по-остри тъкмо по отношение на Христовата заповед да обичаме ближния. Той с право изтъква, че за разлика от първата, която предполага различни пътища за възприемане при различните категории хора в зависимост от тяхната култура и образование, втората е един вид консенсусна и нея не би отрекъл никой, нито духовник и мъдрец, нито общественик и човек на изкуството. Безспорната добродетелност, която любовта към ближния носи на човека, авторът разглежда и като стъпало към най-висшата любов, тази към Бога. Ето защо той вмениява на църквата и

духовенството отговорността и за живото религиозно чувство на човека, и за разбирателството между хората.

Същинският акцент на статията обаче е върху социалния характер на християнството, определено от Стоянов като „апотеоз на общественото чувство“. От тази гледна точка авторът неколкократно се връща към фокуса на своята статия – за скъсаната връзка между човека и Бога, за отлива на хората от религията, за отговорността на църквата и духовенството.

Колкото и да се стреми да бъде убедителен, в анализа и аргументите си Андрей Стоянов се придържа към гледната точка на модерен културен човек, формирана от принадлежността му към едно светско общество, а не в съборността на християнската общност. За този вънпоставен поглед към ролята на християнските църкви в съвременния обществен живот консервативността на църквата и нейните духовни практики не е нито оправдана, нито обяснима. Но и авторът има друга цел. С призивите за обновление, за религиозен възход, в чиято основа да залегне религиозното вживяване и обичта между хората, Стоянов лансира и няколко постулата на това обновление: „Религия на любовта и произходящите от това добри дела“, „През човека – към Бога“, „Религията трябва да проникне в живота, да следи неговите зигзаги, да обхване жизнените проблеми на времето и да съдейства за разрешаването им“. Несъмнено те навеждат повече към идеята за социален проект, в който вярата е инструмент, отколкото към религиозното чувство и опорите на християнството. Стоянов я нарича „жива религия“ и ѝ вменява роля на водач на човечеството „против всякакви войнствени стремежи, против всички видове потисничество и онеправдание, срещу всички прояви на фанатизъм и враждебност...“. Тази възродена „любов към ближния“ е имплицитно обвързана с теоретичния интерес на главния редактор на списанието към проблемите на социалдемократията и чувствителността му към въпросите, свързани със социалното неравенство и социалната защита на онеправданите човешки групи. Съответно и фразеологията на статията е от сферата на морала – в нея се набляга върху социалното благородство, непримиряване със злото и възторжено служение на доброто.

Близки по време на публикуване и включващи се в разговора за вярата (новата вяра, живата религия), който във „Философски преглед“ се води в навечерието на Втората световна война, са статиите на Мария Желязкова

„Вечността на религията и религиозният живот на нашето време“ (10, 1) и на Тодор Влайков „Религиозна вяра и християнски живот“ (11, 4).

И двете публикации третират въпроса за религиозното чувство и религиозната вяра като непреходни, макар и подложени в съвременността на изпитание от различни фактори: развитието на рационализма и „научния материализъм“, на науката въобще, които отнемат от човека мистицизма, тайнствеността и загадъчността на непознатото в космоса, природата и човека; заместването на дълбоката религиозна вяра с религиозни практики и ритуали, изпразнени от духовен смисъл и съдържание, отдалечени от духовната същност на вярата; като частен случай – потискането на вярата посредством форми на държавна политика в Съветска Русия, репресии върху духовенството и погром над Църквата. И двамата автори обаче се прицелват във внушението, че религиозната вяра е неунищожима, че става дума за временни процеси на отлив от религията, на „обезверяване“, които нямат мащабен обхват (М. Желязкова дава примери с различни социални групи, а примерите на Т. Влайков се отнасят до цели народи и страни, като Съединените щати, Англия и скандинавските страни, в които позициите на вярата в светогледа на хората са стабилни). Статията на М. Желязкова в крайна сметка преминава отвъд темата за християнската вяра и нравственост, като навлиза в граничната социалната тема. Постигането на социалния идеал (да няма бедни, онеправдани, страдащи, невежи и себични хора) би дало простор на религията да бъде себе си според авторката. Едва тогава на мястото на празната утеха и суеверие ще израсне изразяването на *по-висш духовен живот*, подбудител към съвършенство, *велика творческа сила*.

В статията на Тодор Влайков акцентът е върху обратните процеси – на възвръщане към вярата в средите на интелигенцията, което той обяснява с публичното признание на изтъкнати учени (философи, физици, биолози и др.), че науката и религията не си противоречат, тъй като техните граници не се пресичат. От друга страна, с напредъка на науката се налага идеята, че човешкият ум е ограничен и безсилен да проникне в най-дълбоките тайни на природата, космоса и човека, да обясни същината и първопричината на нещата. Религиозната вяра се поддържа и от доминиращото в обществото съзнание, че човешкият дух е безсмъртен – в отрицание на материалистичната идея за смъртността на човешкото тяло, което е изцяло материя.

Религиозната вяра, в частност християнството се интерпретира в тези публикации през призмата на християнския идеал за човека – да бъде съвършен, както е съвършен неговият Създател. А това означава, според М. Желязкова, хората да усъвършенстват ума си, знанията си, да са разсъдливи, любознателни; да усъвършенстват волята си и да застават на страната на доброто; да не отстъпват от вярата си, нравствения живот и нравствените принципи; накрая – да са съвършени в любовта, като чувство и дела. Накратко – човек да се стреми към пълно, всестранно и хармонично развитие на личността си.

Самата религиозна вяра не е достатъчна, нужен е и смисъл на човешкото съществуване – акцентира Т. Влайков, а той е в знанието за човешкото предназначение и за това как човек трябва да живее сред хората и да не губи връзка със Създателя; хората са равноценни, равни по достойнство като носители на частицата Божи дух и трябва да се следват Христовите повели за любов и добротворство. Заедно с това Влайков сочи, че разпокъсаното в различни църкви християнство е „печална действителност“ за вярата. Споменава и за появата на икуменическата идея, която се избистря тъкмо в периода между двете световни войни.

И двамата автори виждат в *обезверяването* духовна и нравствена криза на човека и съвременното общество. В тревогите им прозира предчувствието за кризата, която ще настъпи с избухването на Втората световна война, и те се опитват да потърсят основания и упование за бъдещето на човешкото общество в ценностите на християнството. Затова и патосът на статиите им е тревожен, но и утвърждаващ по отношение на жизнеността на религията в съвременния свят.

Да се отклоним към теми, свързани със Светото писание, дискутирани в сп. „Философски преглед“, макар че те най-често излизат извън обсега на свещените книги и навлизат в гранични за религиозната система полета. На д-р Мойсей Нахимзон² принадлежи първата публикация в списанието от тематичното гнездо на статии за религията – „Върху произхода на религията“ (1, 3). Не друго, а психологическите и социалните корени на религията се заема да търси и разкрива авторът, като прицелът му към темата е отново обвързан с ролята на „религиозните представи, чувства и организации“ в обществото. Той се докосва и до явно горещата за времето тема за подмяната на религиозното

² Според оскъдните сведения в интернет д-р Мойсей Нахимзон (1865–1922) е български евреин, лекар по професия; свързват името му с Троянския край.

чувство с изпразнени от знание за смисъла им ритуали, които в хода на историческото време са загубили своята съдържателна плътност и обвързаност с дълбокия смисъл на вярата. Освен това д-р Нахимзон коментира философските и научните опити за проникване в същността и основанията на религията – Фойербах, Дарвин, Маркс. Обръща внимание и върху засиления интерес към религиозни представи и практики на първобитни племена от Австралия, Океания, Африка и Америка и интерпретирането на събрания материал с инструментите на антропологията, психологията, социологията. Нататък той излага разбирането си за редица аспекти на религиозните практики, имащи отношение към връзката и взаимодействието между човека и Бога (божеството), между хората в плана на отношенията между индивид и колектив, между поколенията въз основа на историческия опит и т.н. Разсъжденията стъпват върху различни бази – човекът като биологично същество, като социален индивид, като индивид с духовни потребности, които осъществяват връзката му с природата и така пораждат необходимостта от висша закрила. Не са подминати и модерни за времето психоаналитични аспекти на религията и нейното въздействие върху човешкото поведение, като е посочена ролята на Фройд в причинно-следственото обвързване на морала и религията. Проследени са бегло и основните посоки на промяна на религиозните представи и появата на монотеистичните религиозни системи. Финалният акцент е отново върху обществената функция на религията, ролята ѝ на регулатор на обществените отношения в класовото общество, а също и на нравствен кодекс.

Същинско религиозни въпроси, относими към една или друга религиозна система, списанието почти не дискутира. Няколко са темите – изключения, и една от тях е темата за предателството на Юда, около която се оформя дискусия в IX годишнина. Повдига я друг сътрудник на „Философски преглед“ от еврейски произход, Моис Х. Басан, който се придържа в интерпретацията си към „еврейските схващания за Учителя-Месия“. Тълкуването на този възлов евангелски момент в статията му „Христос и Юда (Върху социалния и метафизическия смисъл на едно предателство)“ (9, 1) е в плана на религиозните паралели и през призмата на разбирането (и разминаването – от юдейска и християнска гледна точка) по редица въпроси – за спасението (земното и небесното), за царството (земното и Божието), за водача (политическия и

духовния), за участта (предписана от провидението и породена от човешка воля) и пр.

Публикацията на Моис Басан е последвана от друга, която третира предателството на Юда в полемичен план, този път през призмата на християнската богословска мисъл. Неин автор е руският богослов Николай Глубоковски³, а краткото му мнение (според бележката на редакцията написано по молба на списанието и в болничното легло малко преди смъртта му) излиза в следващата книжка на „Философски преглед“ (9, 2) тъкмо за да срещне двете мнения и да предизвика дебат. Богословът използва почти същите опори на тълкуването си, които привлича и Басан, само че преозначава предателството на Юда като сблъсък на „абсолютното добро и зло“, на „Царството Божие с окончателната тъмнина“, на божественото със сатанинското.

В следващата книжка е поместена и трета статия по темата – „Социалното учение на Исуса и предателството на Юда“ (9, 3) от Слави Пушкарров. Авторът дава заявка, че ще отговори на въпроса в дълбочина и само въз основа на „фактите“, посочени в Евангелието и освободени от „религиозно-мистична украса“. И така отвежда търсенето на отговор относно предателството на Юда в зоната на едно гранично тълкуване на Христовото учение като социално и реформаторско, сдобивайки в този контекст деянието на Христовия ученик с баналното тълкуване за принудата и подкупа. Това е есенцията на статията, а иначе в нея надълго и нашироко може да се прочете за Библията като история на еврейския народ, за неговата робска участ и стремежа му към свобода, за нуждата от вяра, присъща на човешките същества в онази епоха. На този фон се интерпретира Христовото учение като контрамоисеево, проповядващо нов морал и нови разбирания, запазвайки „вярата в стария Бог“, но променящо „догмите на самата вяра“, учение, което застава зад бедните и слабите.

Макар да се осланя на текстовете на Светото писание, статията на Пушкарров очевидно измества темата към граничните зони на християнството. Това е най-често срещаният подход в публикациите на религиозни теми в списанието. Те гравитират около периферията на религиозната миросгледна

³ Николай Никанорович Глубоковски (1863–1937) е руски богослов, тълкувател, патролог, църковен историк и енциклопедист. Научното му творчество обхваща над сто научни труда и стотици статии и публикации. От 1923 г. живее и работи в София, където умира. Повече вж. **Илиев, Ив. И.** Николай Никанорович Глубоковски. – В: *SESDiva*: <https://sesdiva.eu/virtualnistanai/ruska-emigracia-balkani/item/13-nikolay-nikanorovich-glubkovskiy-bg> [последен преглед 11.02.2024].

система и на предела с обществени въпроси, морални норми, правни регламенти, с научното познание, социалните движения и пр. Този подход е естествен за философското списание – то преди всичко се стреми да даде поле за мнения и дебати по различни въпроси в техния философски аспект. А в сферата на религията и религиозните системи, възгледи и практики това е подходящият начин, за да не се навлиза в сферата на богословието с въпроси на вярата, а да се остане на равнището на идеите и рационалното им тълкуване и интерпретиране.

Моис Х. Басан предизвиква още една дискусия на тема, заета от Светото писание. На един принцип от Мойсеевия закон и неговата основополагаща роля за законодателството от древността до съвременната епоха е посветена статията му „Око за око – зъб за зъб“. Има ли съществена разлика между морала на Стария завет и учението на Христа?“ (11, 4). Акцентът в нея е поставен върху справедливото възмездие, което носи този принцип, неговото тълкуване и формулировките му в различните правни системи, които не изместват смисъла му. Авторът изтъква водещата мотивация в този принцип – произтичаща от защитата на човешкото достойнство, правата на човешката личност и закрилата за човешкия живот. Изложението се стреми по своеобразен начин да „реабилитира“ Мойсеевото законодателство в очите на съвременниците, като обвързва анализа със сравнителен паралел между древноеврейския и християнския морал, черпейки примери от библейски текстове, прави исторически преглед на законодателни подходи, свързани с наказанието и възмездието, и се спира на детайли в подкрепа на тезата, че древноеврейският принцип е погрешно тълкуван в съвременността. Дори нещо повече – под различна форма той е залегнал в съвременните правни системи, вкл. и в българското законодателство.

В следващата книжка на списанието под заглавие „Малко полемика около разликата между морала на Стария завет и учението на Христа“ (11, 5) в дискусията се включва Иван В. Чомов. Той се опитва да я върне към посланията на Стария и Новия завет, да посочи „червената нишка“ по темата за възмездието, за правенето на добро и зло и непротивенето на злото в двете етически системи.

Не е ясно дали този дебат за нравствените норми в Стария и Новия завет има конкретен значим повод извън страниците на списанието. В началото на същата годишнина на списанието, в рубр. „Въпроси и отговори“ (11, 1), под заглавие „Моралът на християните и етиката на Новия завет“ главният редактор

Димитър Михалчев предлага кратко тълкуване на разликата между нравствеността в поведението на християнския човек (белязана с лична корист евдемонистичност, характерна и за античния човек) и проповядваната от Исус Христос нравственост на безкористна любов към човека (към „брата“, който включва не само близкия, но и врага). Тази кратка публикация може да е послужила като сигнал за дискусия върху християнската нравственост, а оттам да е поела ретроспективно към старозаветния морал. Но ще припомня, че при излизането на кн. 4 и 5 (за последните месеци на 1939 г.), в които намират място публикациите на Басан и Чомов, Втората световна война е вече запалена и въпросите за справедливото възмездие, за закона и морала като регулатори на човешките взаимоотношения тепърва ще усилят звученето и значението си. И списание с профила на Михалчевото не може да остане встрани от горещите теми на своето време.

Ако обхванем с поглед целия каталог на публикациите от тематичното поле на религията, в частност на християнството, не е трудно да открием тенденцията за поставяне в центъра на обществения (вкл. и философския) дебат на времето, по което излиза списанието, на въпроси от подчертано нравствено естество. Травмата от Световната война десет и повече години след нея е достатъчно дълбока, раните зарастват бавно и мъчително и поемането по нови и надеждни пътища за обществен напредък се съпътства от стремеж към нравствено прераждане на човека и обновление на обществото. От страниците на философското списание този стремеж прозира в темите на публикациите и дискусиите, някои от които се разгарят с полемичен заряд. Едни мнения са повече обвързани с богословски подход и упование в посланията на Светото писание – както е например статията на архим. Евтимий⁴ „Различните значения на думата „вяра“ (3, 2). Други клонят към светските и философските аспекти на обсъжданите морални теми – както е в публикациите на Димитър Михалчев по повод книгата на Г. Ст. Пашев⁵ „Нравственото учение на Исуса Христа“ (1932):

⁴ Проф. архим. Евтимий Сапунджиев (1884–1943; рожд. име Лука Найденов Сапунджиев) е български православен богослов и общественик, първи историограф на Копривщица. Възпитаник на Киевската духовна академия, преподавател в Цариградската и в Софийската духовна семинария, следва философия в Германия и Швейцария и завършва образованието си като доктор по философия с дисертация на тема „Произхождението на идеята за чужди преживявания и на нашето естетическо и етическо отношение към тях според учението на Т. Липс за „вчувстването“, защитена в Берн през 1915 г.

⁵ Проф. Ганчо Стефанов Пашев (1885–1962) е сред основателите на българската богословска наука – представител на първото поколение професори на Богословския факултет и първи

рецензията за книгата (4, 5) и статията „Христос и душата на християнина“ (5, 1). В трети случаи публикационната политика на списанието се ориентира към разполагането на етическите теми между християнската етика и реалните взаимоотношения между хората във всекидневния живот, предмет на „научната етика“. Но тези различни подстъпи към моралните теми не са от съществено значение за посланията, които „Философски преглед“ излъчва по етическите дилеми на времето си, а и когато хвърля поглед отвъд тяхната актуалност, към непреходността им.

Дискутирането на отношението между науката и религията е особено предпочитано в подбора на публикациите на религиозна тема в списанието. Разбира се, то има своите детайли в конкретните текстове, но като цяло се стреми да определи полето, в което да се разположи дискусиата, и в съответствие с характера на изданието да подходи и към религиозната тема преди всичко от философски ракурс. Заедно с това темата за научното познание и отношението му към религиозното съзнание изразява рационализма на времето, поставянето на науката на обществен пиедестал, така че тя да отговори на всички въпроси и потребности на съвременните хора и техните общности. Впрочем този е доминиращият патос на публикациите, като въпреки полемичността им техният тон е овладян и авторите не пренебрегват ролята на религиозните възгледи в живота на съвременния човек. И тук посоката на обсъждане е зададена от главния редактор, който пръв коментира в списанието отношението между религията и науката в рецензия (3, 4) за брошура с публична лекция на Иван Саръилиев под заглавие „Съвременната наука и религията“ (1931). И макар въпросите, които повдига – за отношението между науката и религията през XIX и XX век, за сетивната и „душевната“ действителност, за свободната воля на човека, свободата и необходимостта, за научното познание на действителността и ценностните понятия, за научния детерминизъм и пр., да са конкретно извлечени от лекцията на Саръилиев, водещият патос е насочен срещу тезата, според която съвременната наука е установила, че материалният свят е създаден от един бог.

университетски преподавател по Нравствено богословие в България. Възпитаник на Киевската духовна академия, специализирал в Сорбоната. Първите му научни съчинения – „Цел и смисъл на живота“ (1922) и „Основите на нравствеността“ (1923), са основание за избора му за доцент по Нравствено богословие в новосъздадения Богословски факултет в Софийския университет през 1923 г.

В полемичния си отзив Михалчев категорично отстоява правото си да се усъмни, че най-сетне съвременната наука е обосновала съществуването на Бога, и се опитва да върне разговора за Бог и сътворението в полето на философията и метафизиката, изваждайки го от отношението между науката и религията.

В следващата годишна тема за науката и религията е продължена в статията на Кирил Паскалев⁶ „Религия и наука“ (4, 2). Авторът търси причините за напрежението между тези „две прояви от духовния живот на човека“, които според него може да разменят фокусните си обекти, без да губят своите граници и методи. Онова, което категорично ги отличава обаче, е начинът, по който човекът влиза в отношение с предмета на науката или на религията – в единия случай по рационален път, в другия – по ирационален. Кратък исторически екскурс връща към моменти от миналото, когато религията е опитвала да изझे функции на науката, както и с обратните навлизания на науката в по-ново време (историята, психологията) в територията на религията с опити да коментира съществуването на Бога. Немногословно и интелигентно Паскалев се стреми да възстанови за читателското съзнание онези „хармония и единство“, които науката и религията имат по своята същина, но губят в „недостатъчното разграничаване и изясняване на техните обекти и на пътищата за достигането на тия обекти“.

Към междината, която се разполага между статиите на религиозни теми и тези, които коментират отношението между религията и науката, може да отнесем две публикации, които търсят други гледни точки към темата за Бога. Едната – „Еволюцията и мисълта за Бога“ (5, 3), заявява опорите си в „спиритуалистичен пантеизъм и монизъм“, противостоящ по думите на автора Стефан Гидиков както на философския материализъм, така и на религиозния дуализъм. Възгледите на Гидиков се опитват да съвместят научното познание и религиозната вяра, да намерят основания на мистичното и чудесното чрез

⁶ Д-р Кирил Паскалев е сред сътрудниците на „Философски преглед“ и автор на текстове върху естеството на мистицизма, сред които „Въведение в асоционизма“ (1931), рецензирана в списанието. За него научаваме от некролога (5, 4), с който редакцията отбелязва безвременната смърт на 34-годишния лекар, роден в Бургас и работещ в Габрово. Изтъквайки качествата му на „рядък и сложен мислител и един прекрасен писател“, авторът на възпоминанието сочи неговите ръкописи: „Психологията на Българите“, „Дневникът на един лекар“ и „най-важното“ – едно голямо и завършено съчинение: „Психология на драматическото и музикалното творчество“.

науката⁷. Изложението му във „Философски преглед“ се отнася до отношенията между съзнателно и несъзнателно, свободно и детерминирано, живо и инертно, разположени между висшето и нисшето в света, между духовния център и материалната „периферия“; отношения, които „се преливат неусетно едно в друго, защото са само наши умствени аспекти в схващането на действителността, която е духовна стихия в основата си“.

Другата статия – „Дарвинизъм и Библия“ (14, 3) от протоерей Симеон Цветков, съпоставя Дарвиновата теория за произхода на видовете с текстове на Библията (Книга Битие), които „с езика на символите и картините“ говорят за произхода на живота и неговото развитие и довеждат до същото знание, което науката постига със своите научни методи. Чрез тези паралели авторът се опитва да смири противоречията между научното разбиране и библейското тълкуване на толкова важния въпрос за възникването на живота и еволюцията на видовете едни от други, посочвайки липсата на догма в някои твърдения, плод единствено на богословско тълкуване. Така, от позицията на своята принадлежност към църковната институция, Симеон Цветков се нарежда на страната на привържениците на еволюционната теория, защитавайки нейните постижения и нещо повече – използвайки ги, за да добави чрез тях към славата на Твореца: „Та няма величието, могъществото на Твореца ще бъде по-голямо, ако началото на всеки вид е произлязло самостоятелно и съвсем независимо от другите видове, *а не чрез промени в един индивид от даден вече вид?*“ (подч.а., С. Ц.). Извън конкретиката на съдържанието акцент в тази публикация е напредничавият стремеж да се обоснове нуждата от промяна на библейските тълкувания вследствие откритията на науката, като по този начин се сменя напрежението между наука и религия, без да се накърнява значимостта им за човешкото съзнание: „Науката, в своите истински проявления, иде да ни подпомогне да разберем по-правилно смисъла на известни библейски събития и факти“.

Статията не остава без отглас в списанието. В последната книжка на същата годишнина (която е и последната за цялото течение на „Философски преглед“) е публикуван пространен отговор от Димитър Загорски под заглавие „Науката и Вехтият завет“ (14, 5), който обаче се занимава с един попълтен и

⁷ Стефан Гидиков е автор на книгите „Научните основи на чудесното“ (1897) и „Наука и религия“ (1942).

доста страничен за фокуса на Симеон-Цветковата статия въпрос – за Мойсеевото авторство на Петокнижието. Така или иначе, търсенето на взаимовръзка и взаимодействие между постиженията на научното познание и религиозните представи за света е налице и този диалог, макар и спорадично, се поддържа в списанието.

Последните текстове, които ще открия, стоят извън тематичното поле на християнството и религията „въобще“ (почти винаги с презумпцията за християнската религия). Става дума за една статия, отнасяща се до базисни положения в будизма, и няколко публикации, насочени към атеизма – коментиран преди всичко като ново мирогледно-социално явление в Съветска Русия.

В „Теорията за страданието – според учението на Буда“ (8, 5) Тодор Михалчев⁸ привлича вниманието на читателите към „четворната“ истина за страданието, заемаща централно място в „будийския канон“ и артикулирана в беседите и проповедите на Буда: с нейната същност на страданието, причина за страданието, унищожение на страданието и път, водещ към унищожение на страданието. От една страна, статията носи печата на популяризирането на будизма като философско-религиозно учение – като се започне от изясняване на семантиката на думата „Буда“ и теченията в будизма на север и на юг от Хималаите и се стигне до същината и основите му, до идеите за кармата, прераждането, нирвана и пътя към нея. Изяснени са осемте начала на Средния път като път за избавление от страданието. Авторът акцентира върху личния стремеж и личното усилие за постигане на чист и съвършен живот в будизма, като го противопоставя на вярата, обредите и посредничеството на светците в монотеистичните религии. От друга страна, в паралел с християнската нравственост се анализират и будистките нравствени постулати, като се изтъкват разликите между двете мирогледни системи в това отношение.

Обстойната статия на Т. Михалчев върху будизма цитира първоизточници на учението и негови коментари и изследвания в англоезични и немскоезични

⁸ Тодор Михалчев Бакларов (1899–1969) – български анархист, емигрант във Франция, Англия и Германия, полиглот, доктор по философия (1935), защитил дисертация върху приноса на Уилям Годуин за крайно радикалните, либерално ориентирани политически доктрини; убеден и международно известен пацифист, водеща фигура в Интернационала на борците против войната (War Resisters' International) през 40–60-те години на XX в. В продължение на двадесет години издава сп. „Преглед на мира“ („Friedensrundschau“), пише многобройни статии, книги и брошури по темите отказ от военна служба, ненасилие, антимиитаризъм, мир, свобода, демокрация, човешко достойнство, разбирателство между народите и др.

издания. Датирана е от Хамбург, 1936 г. Несъмнено е в пряка връзка с пацифистките възгледи на своя автор. Публикуването ѝ се съпътства от извинителна бележка на редакцията, че поради обема на статията публикува само „една част“ от нея, съкращавайки и многобройните препратки към различни източници. Като се има предвид авторитетът на философското списание и неговата читателска аудитория, както и спецификата на стройно структурираната информация в статията, може да се предполага, че тя е сред първите сериозни опити да се запознае българският читател с идеите на будизма⁹.

Интересът към идейните и идеологически трансформации в Съветска Русия, които се извършват през 20-те и 30-те години на XX век, се проявява във „Философски преглед“ и спрямо отношението на съветската власт към религиозните вярвания и практики, в частност към християнството. Основна статия на тази тема е „Из теорията и практиката на съветския атеизъм“ (4, 5) от Николай Бердяев. Авторът е представен от редакцията в кратка бележка под линия като философ и „най-значителният днес мислител на руската емиграция“. Статията е преведена от сп. „Путь“ (1932, № 34), което Бердяев издава в Париж като „орган на руската религиозна мисъл“. Тя дава представа на българския читател за случващото се в Съветска Русия по отношение на религиозните идеи: промяната на оптиката от едно „социалдемократично“ интерпретиране на християнството в исторически план и със социален нюанс по посока на марксистко-ленинско войнстващо отхвърляне на религията и в частност на духовните проекции на християнството. Обяснението на процесите е обвързано и с политическите промени, ориентирани към разчистване на всякакви възможности за разколебаване в социалдемократическа (просветителска) посока за сметка на революционно-пролетарската борба, за която идеите на Плеханов, Кауцки и др. се оказват буржоазни и вредни научни теории.

Статията се спира и върху социалнопсихологическите аспекти на антирелигиозната пропаганда и превръщането ѝ в целенасочена и дори планирана дейност на новата държавност, в която се настанява едно ново,

⁹ Като се има предвид, че като духовно-философско учение будизмът намира проявление и привърженици в България не по-рано от 80-те години на XX в. и особено във времето на постсоциалистическите религиозни трансформации, това допускане не е безпочвено – още повече че малкото публикации по темата не се връщат към началото на знанието за будизма у нас и каналите за навлизането му. – Вж. **Тончева**, Св. По пътищата към Буда – разпространение и особености на будизма в България. – *Бълг. етнология*, 2017, № 2, с. 143–162.

„социално“ идолопоклонство, стремящо се да създаде нов човек, нова душевна структура. Става дума още за отношението към църквата и църковния живот, за новите ценности и цялата неприемлива нова философия и практика на петилетките за сметка на „философията на вечността“.

Четири години след тази публикация в рубриката „Въпроси и отговори“ (8, 1), по повод въпроса на читател „Какво става с религията в Съветска Русия?“, главният редактор Димитър Михалчев коментира същите процеси от позицията на наблюдател отблизо¹⁰. Той припомня философската основа на Енгелсовото разбиране за религията като „фантастично отражение на човешкото битие в човешкото съзнание“ и се спира на теоретически обусловените от това разбиране политически мерки за „премахване на обществените отношения“, които подхранват религиозното съзнание. Михалчев не се впуска да анализира марксистката теория за религията, а се ограничава до примери из самата съветска действителност, които опровергават тези схващания, а също предлага на читателите свои наблюдения върху противорелигиозната практика в Съветска Русия: ретроспективно припомня гоненията срещу свещеничеството и църковната институция, подчертава отделянето на църквата от държавата и отражението му върху религиозното възпитание на подрастващите, спира се на печатната пропаганда срещу религията. Заедно с това сочи, че в малкото действащи храмове в Москва е срещнал истински вярващи, религиозно вдъхновени хора. Не пропуска да отбележи обаче, че гоненията срещу църквата и религията в средата на 30-те години са доста по-смекчени, пропагандата повлияла – и тълкува тази промяна като симптом не на осъзната грешка на съветската власт, а на постигнато обезвреждане на религията по отношение на младото поколение, пред което вратите на религиозното възпитание са вече затворени. Във връзка с тези процеси се спира и на икономическото преобразяването на руската селска действителност като част от стратегията за укрепване на съветската власт на всички социални равнища.

*

В сравнение с други сфери на общественото съзнание – философия, психология, педагогика и образование, право, социология и др., тематичното

¹⁰ През 1934–1936 г. Д. Михалчев е пълномощен министър в Москва.

поле на религията в публикациите на „Философски преглед“ не е така обширно и не се отличава с особено полемичен заряд. Въпросите на религията, религиозното съзнание, религиозното чувство, християнството, връзката между религия и наука или нехристиянски религиозни системи и практики, както и свързаните с атеизма се поставят и дискутират в списанието спокойно, в една част повече в плана на просвещаването и популяризирането на знания за този аспект от живота на човека и човешките общности. Заедно с това обаче в тях прозира и тревога за отдалечаването на съвременния човек от вярата, за изтъняването на връзката му с Бога и с нравствените регламенти, посредством които религиозните системи и в частност християнството подреждат отношенията между хората в обществото. И тъкмо нравственият аспект на религията излиза на преден план в повечето публикации. Времето на излизането на „Философски преглед“, попадащо между две световни войни, е заредено с тези тревоги и визии за настоящето и бъдещето на човешкия свят.